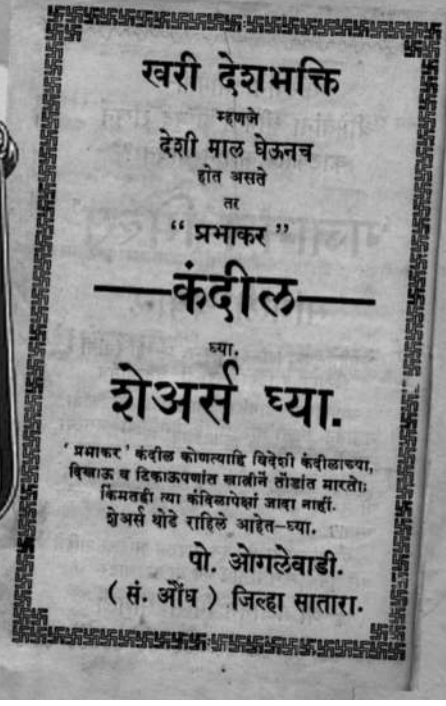

उद्योजक व स्टार्टअप चा आद्य प्रणेता : लोकमान्य टिळक

आशिया खंडातील पहिला साखर कारखाना, नगर जिल्ह्यातील श्रीरामपूर तालुक्यातील हरेगाव या गावी, लोकमान्यांच्या प्रेरणेने उभा राहिला. ब्रॅन्डी या ब्रिटिश कंपनीने बेलापूर शुगर इंडस्ट्रीज अलाईड लिमिटेड या नावाचा कारखाना इसवी सन १९१७ हरेगाव येथे सुरू केला. कंपनी जरी ब्रिटिश होती तरीही भारतीय कर्मचारी घेण्याची परवानगी त्यांना मिळाली होती. साखर कारखान्याचे पहिले सर व्यवस्थापक श्री. गं. रं. महाजन हे होते. महाजन हे टिळक भक्त व टिळक शिष्य.

राष्ट्रीय शिक्षणाचे महत्त्व पटल्याने काही उच्चशिक्षित तरुण लोकमान्य यांना १९१६ मध्ये भेटले होते. आम्ही आमच्या नोकऱ्या सोडून देऊन स्वदेशी चळवळीत सहभागी होऊ इच्छितो, परंतु आम्ही नेमके करायचे तरी काय? असे त्यांनी लोकमान्यांना विचारले. या तरुणांनी उद्योगधंदे काढावेत म्हणून लोकमान्यांनी त्यांना प्रेरित केले. लोकमान्यांनी यापूर्वीच मॉरिशस येथून भारतात येणाऱ्या साखरेचा

सखोल अभ्यास केला होता. त्याकाळी भारतात साखर उत्पादन होत नसे. ती मॉरिशसहून आयात केली जाई. मॉरिशस हा देश महाराष्ट्राच्या आकारमानापेक्षाही लहान आकारमानाचा देश आहे. तेथे पांढरी शुभ्र साखर करणारे ३०-३५ कारखाने त्याकाळी होते. लोकमान्यांनी विचार केला की, तेथे जर अशी साखर होते तर आमच्याकडे महाराष्ट्रात का होऊ नये. मग त्यांनी पांढरी शुभ्र साखर बनविण्याच्या तंत्रज्ञानाचा सखोल अभ्यास केला. अर्थकारण समजावून घेतले, मशीनरी काय लागते ते समजावून घेतले व इथे तशी साखर करावी म्हणून झटून प्रयत्न केले. गं. रं. महाजन व अन्य तरुणांना सर्व माहिती सांगितली आणि त्यांच्या प्रेरणेने बेलापूर साखर कारखाना सुरू झाला.

बेलापूर येथे त्यावेळी जंगल होते. महाजन हे त्या जंगलातच जाऊन राहिले व २२ एकर परिसरात हा पहिला साखर कारखाना सुरू झाला. (नंतर सहकारी साखर कारखान्यांनी हा बंद पाडला हा भाग निराळा)

तळेगाव काच कारखाना

(भारतातील पहिला काच कारखाना)

लोकसहभागातून भांडवल उभे करावे, ही कल्पना लोकमान्यांनी मांडली व पैसा फंडातून तळेगाव काच कारखाना उभा राहिला. लोकांकडून एकेक पैसा अशी अल्प देणगी मागायची अशी त्या मागची कल्पना होती. पैसा फंड ही लोकमान्यांची कल्पना म्हणजे स्वदेशी, स्वदेशाभिमान व स्वावलंबन यांचे प्रतीक होते. गांधीयुगात जसे चरख्याला महत्त्व होते तसे टिळक युगात पैसा फंडाला महत्त्व होते.

ही कल्पना सन १९०० च्या मार्चमध्ये सातारा येथे भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या प्रांतिक अधिवेशनात हजारो लोकांसमोर मांडण्यात आली. अंताजी पंत काळे यांनी पुढाकार घेऊन पैसा फंड या लोकसहभागातून भांडवल उभारण्याचा प्रयत्न केला. मात्र त्याला फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही म्हणून १९०४ साली टिळकांनी खास सभा घेऊन लोकांना मदतीचे आवाहन केले व नंतर निधी मिळू लागला. सन १९०८ पर्यंत २२ हजार रुपये जमा झाले. मग जागेचा प्रश्न निर्माण झाला. पण तळेगाव येथील समर्थ विद्यालयाने आपल्या मोठ्या जागे पैकी १५ एकर जागा कारखान्याला देऊ केली. आता प्रश्न आला तो तंत्रज्ञानाचा. जपान येथील ओसाका काच कारखान्याच्या धर्तीवर काच भट्टी करायचे ठरले. जपान हून तीन तंत्रज्ञ /कामगार मागविले गेले व मार्च १९०८ मध्ये कारखाना सुरू झाला.

भारतीय तरुण, स्वदेशी उत्पादनासाठी धडपडत आहेत, हे इंग्रजांच्या लक्षात आले. त्यांनी कारखाना बंद करण्याचे प्रयत्न सुरू केले. समर्थ विद्यालयच बेकायदेशीर ठरवून बंद केले. मात्र टिळकांच्या पाठिंब्यामुळे कारखाना खंबीरपणे चालू राहिला व नावारापास

आला १९४७ पर्यंत भरभराट होऊन निर्यातही सुरू झाली. काचेच्या बांगड्या, चिनीमातीच्या बरण्या, भांडी, या उत्पादनापासून त्या कारखान्याला प्रारंभ झाला. नंतर कंदीलाची काच, रेल्वे सिग्नलच्या काचा, थर्मास फ्लास्क, परफ्युम बॉटल्स ,डेकोरेटिव्ह आर्टिकल्स अशी उत्पादने विस्तारली. सन २०१६ मध्ये हा कारखाना तात्पुरता बंद करण्यात करावा लागला, परंतु आता तो परत चालू करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू आहेत.

ओगले काच कारखाना

लोकमान्य यांच्या स्वदेशीच्या प्रेरणेने भारतातील दुसरा काच कारखाना ओगले काच कारखाना आत्माराम पंत ओगले, यांनी २५ नोव्हेंबर १९१६ मध्ये, सध्याचे ओगलेवाडी, जिल्हा सातारा येथे स्थापन केला. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत एका लहानशा झोपडीत पंतांनी स्वतः पहिली काच निर्माण केली. ती औंधच्या संग्रहालयात आजही पहावयास मिळते. आत्माराम पंत ओगले यांनी पूर्वी तळेगाव येथील काच कारखान्यात काम केले होते व तेथे प्रशिक्षण घेतले होते. एका अर्थाने ओगले कारखाना हा तळेगावचेच आपत्य आहे. या कारखान्याने पहिल्या महायुद्धात टाटा समूहास बाटल्या तर पुरविल्याच, परंतु त्यांचा प्रभाकर कंदील

भारतभर प्रसिध्द झाला. अत्यंत सुरक्षित व मजबूत असा हा कंदील, भारतभर लालटेन कंदील म्हणून गाजला. जवळपासच्या १५ खेड्यातील, सुमारे दोन हजार तरुणांना यामुळे रोजगार मिळाला. प्रभाकर कंदीलाने, कराड तालुका देशाच्या औद्योगिक नकाशावर आणला. कंदीलाचे सारे उत्पादन सरकार घेत असे. लोकमान्य टिळकांनी या कारखान्यास भेट सुद्धा दिली होती. १९६२ च्या भारत चीन युद्धात, ओगल्यांच्या प्रभाकर कंदीलाने

हिमालयाच्या कुशीत लढणाऱ्या भारतीय जवानांना मोलाची साथ दिली होती.

राजा बहादुर मोतीलाल मिल पुणे

महाराष्ट्रातील पहिली सुतगिरणी अथवा कापड गिरणी लोकमान्यांच्या प्रेरणेतून निर्माण झाली.

सन १८९१ मध्ये, पिती कुटुंबीयांनी हा कापड कारखाना सुरू केला. पिती कुटुंबीय लोकमान्यांच्या विचारांशी जोडलेले होते. आपण समाजाचे देणे लागतो व आपण समाजाला काहीतरी दिली पाहिजे ही त्यांची मूळ वृत्ती होती. राष्ट्रीय विचारसरणीतून आणि स्वदेशी नात्यातून हा कारखाना सुरू झाला. तो आजपर्यंत अनेक बदल होत होत, चांगल्या प्रकारे सुरू आहे.

टिळकांच्या स्वदेशी मंत्रा ने अनेक उद्योजकांना प्रेरणा दिली . लोकमान्यांनी स्वदेशीचा नुसताच नारा दिला नाही तर, प्रोत्साहित तरुणांना प्रत्यक्ष उद्योग उभारणीस मोलाची मदतही केली. त्यासाठी आर्थिक मदत मिळवून देणे, तंत्रज्ञान मिळवून देणे, या प्रमुख बाबी होत्या. यालाच सध्या स्टार्ट अप्स म्हणतात. म्हणजे लोकमान्य हेच स्टार्टअपचे आद्य प्रणेते ठरतात.

लोकमान्यांनी भारतातील लघु व गृह उद्योगांचा पाया रचला. १७ डिसेंबर १९१६ या रोजी त्यांनी बॉम्बे

स्वदेशी को-ऑपरेटिव्ह स्टोअर ची स्थापना केली. याचा उद्देश स्वदेशी हँडलूम व हस्तकला मालाला बाजारपेठ मिळवून देणे हा होता.

स्वदेशी मालाच्या वितरण व्यवस्थेसाठी त्यांना मदत करायला पाहिजे, हे लोकमान्यांनी ओळखले होते. त्यांनी सर रतनजी जमशेटजी यांना भरीस घालून हँडलूम व हस्तकला मालाच्या विक्रीसाठी बाजारपेठ मिळवून दिली. पुढे या कंपनीचे रूपांतर बॉम्बे स्वदेशी स्टोअर्स मध्ये झाले. मुख्य म्हणजे मुंबई स्टॉक एक्सचेंजमध्ये ही पहिली रजिस्टर को-ऑपरेटिव्ह संस्था ठरली. आजही ही कंपनी भारतीय हस्तकला उत्पादने, चादरी, पडदे ,अभ्रे, घर सजावटीचे सामान, स्वयंपाक घरातील टेबलावर ठेवायच्या वस्तू, सौंदर्यप्रसाधने व वेशभूषा, आभरणे, यांची विक्री करते. याशिवाय चामड्याच्या वस्तू ,विणकारांनी बनविलेल्या वस्तू ,काथ्याची उत्पादने, गालीचे, बैठकीचे सामान, धातूच्या हस्त कौशल्याने बनविलेल्या वस्तू, रेशीम उत्पादने, यात लक्षावधी भारतीय आज गुंतलेले असून, त्याचे सारे श्रेय लोकमान्यांना द्यायला हवे. कारण या साऱ्याचा पाया त्यांनी १९०० सालापासूनच रचला होता.

प्रशिक्षण

व्यावसायिक व औद्योगिक प्रशिक्षणासाठी लोकमान्यांनी खूप प्रयत्न केले. सुमारे २२ प्रकारचे व्यावसायिक उद्योगांना लोकमान्य चालना दिली. त्यांच्या पाठपुराव्याने ब्रिटिश सरकारने कर्नल क्लायबर्न नावाच्या कमिटीची स्थापना केली. तिचा उद्देश औद्योगिक प्रशिक्षणाचा अभ्यास करणे हा होता. पूर्वी भारतात होणारी उत्पादने व जी नंतर ब्रिटिशांनी बंद पाडून त्या जागी आयात करायला लावली अशी ब्रिटिश उत्पादने ,याकडे लोकमान्यांना विशेष लक्ष दिले आणि पूर्वी भारतात होणाऱ्या उत्पादनांच्या पुनर्विकासासाठी प्रयत्न केले. प्रगत देशात जसे औद्योगिक शिक्षण दिले जाते, तसे येथील तरुणांना

मिळावे, असा आग्रह धरला. परिणामी सरकारने उद्योगधंद्यांची दोन भागात विभागणी केली. एक म्हणजे ज्या उद्योगांना खूप मोठे भांडवल लागते, असे उद्योग. उदाहरणार्थ साखर कारखाने कापड उद्योग इत्यादी.

व दोन म्हणजे कमी भांडवलात करता येणारे उद्योग. जसे की काडेपेटी, कुलूपे, छत्र्या, बटन्स, चष्मा, साबण, सुरी, व्हार्निश, तेल, चामडी वस्तू, रंग, इत्यादी.

देशातील श्रीमंतांनी मोठ्या शहरात, मोठे कारखाने उभारावेत आणि या कारखान्यांनी त्यांना लागणारे कुशल कामगार तयार करण्यासाठी जवळच औद्योगिक प्रशिक्षण केंद्रे उभारावीत यासाठी लोकमान्यांनी प्रयत्न केले. उदाहरण म्हणून मुंबईत जशा पारशी लोकांनी सूतगिरण्या उभारल्या तशाच त्यांनी औद्योगिक प्रशिक्षण केंद्रे उभारावीत, कोल्हापूर येथे चामड्याच्या उद्योगासाठी तत्सम औद्योगिक प्रशिक्षण केंद्रे उभारावी, यासाठी लोकमान्यांनी प्रयत्न केले. सरकार रेल्वेसाठी भरमसाठ गुंतवणूक करीत आहे. त्या ऐवजी त्यांनी शेतमाल प्रक्रियेसाठी गुंतवणूक करावी, असा आग्रह लोकमान्य यांनी धरला. शेतमाल उपेक्षित आहे हे त्यांनी सर्वांच्या नजरेसमोर आणले. मात्र ब्रिटिश सरकारला येथे विकास व्हायलाच नको होता ही गोष्ट वेगळी. लघुउद्योगांसाठी वेगळ्या औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था असाव्यात आणि स्थानिक नगरपालिकांनी वा स्वराज्य संस्थांनी, यांची जबाबदारी घ्यावी, यासाठी लोकमान्यांनी प्रयत्न केले. यानंतर लोकमान्यांनी औद्योगिक पाहणीसाठी आग्रह धरला. निर्यात होणारा माल व त्याचे रूपांतर पक्क्या मालात होऊन येणार होणारी आयात, यांचा अभ्यास करून येथेच पक्का माल उत्पादन करण्याचे प्रयत्न करायला हवेत असा त्यांचा आग्रह होता.

कर्नल क्लायबर्न समितीने पुढील प्रमाणे अहवाल नंतर दिला. त्या अहवालानुसार, नुसते औद्योगिक शिक्षण उपयोगी नाही, तर तो व्यवसाय किफायतशीरपणे

चालविण्यासाठी त्याला व्यावसायिक प्रशिक्षणाची साथ दिली पाहिजे, असे समितीच्या अहवालात म्हटले आहे. इटाली या देशात अशा प्रकारचे काम चालते. भारतातही तसे करावे अशी अपेक्षा समितीने व्यक्त केली.

औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था, शिक्षण संस्था व उद्योग यांनी एकत्र यायला हवे, हा विचारही लोकमान्यांचाच. आज आपण तसे व्हायला पाहिजे असे म्हणतो म्हणत आहोत व प्रयत्न सुरू केले आहेत, मात्र लोकमान्य पूर्वीच हा विचार मांडला, यावरून त्यांची दूरदृष्टी लक्षात येते.

शिष्यवृत्ती

तरुणांना उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती मिळाली पाहिजे, असाही लोकमान्यचा आग्रह होता. अखेर सरकारने १५० पाउंड अशी शिष्यवृत्ती जाहीर केली. जिल्हा निहाय औद्योगिक प्रशिक्षण स्थापन व्हावीत यासाठी ही लोकमान्य आग्रह धरला होता. कोकणातील उत्पादने देशभर वितरित व्हायला पाहिजेत व त्यांना देशभरातील बाजारपेठ उपलब्ध व्हायला पाहिजे असे लोकमान्य यांचे मत होते यासाठी रेल्वे हेच चांगले साधन आहे असे जाणून त्यांनी कोकण रेल्वे व्हायला पाहिजे म्हणून प्रस्ताव मांडला. १९१५ मध्येच कोकण रेल्वेचा प्रस्ताव प्रथमतः मांडला गेला.

किर्लोस्कर, कूपर, वालचंद हिराचंद, हे तत्कालीन थोर उद्योजक होते. यांचा व टिळकांचा प्रत्यक्ष संबंध आल्याचा पुरावा नाही. बहुदा हे स्वतंत्रपणे उद्योगधंदे चालवणारे उपजतच उद्योजक होते. परंतु यांचेवरही टिळकांचा काहीतरी प्रभाव पडला असावा असा संशय घेण्यास जागा आहे.

विज्ञान वार्ताहर

ईमेल—sci.vibha@gmail.com